

יוסף (אידוטה) הולץ

יהודי סלונים בימי הכיבוש הנאצי

עדות זו על גורלם של יהודי סלונים הוא חלק מתוך זכרונותיו של יהודי סקאליש שנקלע במלחמת העולם השנייה לסלונים וניצל לאחר שנמלט ברגע האחרון ליערות עם אשתו.

ב־22 ביוני 1941, עם פרוץ המלחמה בין גרמניה לבין ברית המועצות, נקלעתי עם אשתי וילדתי טרה בת חמש, לעיר סלונים. בעיר זו נמצאו באותו הזמן כמה פליטים מעירנו קאליש, ביניהם גם קרובים וידידים שלנו. בשעות הבוקר של ה־25 ביוני יצאתי לקנות לחם במאפייה שהיתה בבעלותו של יוצא קאליש בשם כהן. הוא היה מאלה שאפשר היה לסמוך עליהם. במקרה שמיהו מידידו לא בא לקחת לחם, היה זה ראה מחובתו להביא את הלחם לביתו. חזרתי מהמאפייה שבע־רצון כשידיי סל ובתוכי כיכר לחם, שכבר בימים הראשונים לכיבוש קשה היה להשיגו. בשווי הביתה דרך רחובות ריקים מאדם נתקלתי במכונית מוסקים צבאית שבה ישבו כמה קצינים גרמנים רמזי־דרג. המכונית נעצרה קרוב אלי וארבעת הקצינים יצאו ממנה. הבכיר בדרגה שאל אותי אם אני יודע לדבר גרמנית ואם יודע אני לקרוא מפה. בקבלו ממני תשובה חיובית, הוציא מתיקו תבילת מפות של העיר סלונים, מפות מדוייקות להפליא. הוא ביקש ממני שאצביע על המקום בו עצרו את מכוניתם. הצבעתי על המקום. לאחר־מכן ביקש ממני להצביע על מבנה במרכז העיר שלדעתי מתאים למיפקדה הצבאית. הצבעתי על בנין גדול ברחוב מסוים. הוא הציע לי להיכנס למכונית ולנסוע אהם. התצעה לא גראתה לי כלל וכלל ולפני היכנס למכונית הודעתי לו שאני יהודי, מתוך הנחה שבשומעו זאת הוא יותר על שירותי. הוא השיב לי שבענייני גזע ומוצא מטפל הנסטאפו בלבד ולא הצבא, ושעזרתי דרושה לו באותו רגע. בדרך לבנין שנבחר למיפקדה הוא הודיע לי שמרגע זה אעמוד לשירותו כמתורגמן במיפקדה הצבאית. לאחר־מכן התברר לי שהקצין הבכיר הזה הוא מפקד־העיר ואלה שישבו אתנו במכונית הם עוזריו הקרובים ביותר.

בהגיענו למקום המיועד — הוא הבית „מתחת לשעון” — ולאחר שהמפקד אישר את „הבחירה” כתואמת את צרכיו, הורשתי להיעדר שעה אחת, לצורך תבאת הלחם למשפחתי ואף להודיע לה על „מינוי”.

התפקיד הראשון שהוטל עלי היה להבין כרוז בשפות הפולנית והבילורוסית, בו פנת המפקד לאוכלוסייה לשמור על השקט והסדר ולשתף־פעולה עם השלטונות. הכרוז הצביע על התפקיד הדיסטורי שהטיל על עצמו הרייד הגרמני — לשחרר את עמי ברית המועצות מהעול הבולשביקי־יהודי.

האוכלוסיה הפולנית ברובה הרגישה עצמה בטוחה ורגועה לאחר פלישת הצבא הגרמני. החברה הפולנית לא התייחסה בדרך-כלל בחיוב לשלטון הסובייטי. גירוש הפקידים והקצינים עם כניסת הסובייטים גרמה לחוס עריון מצד האוכלוסיה הפולנית כלפי השלטון הסובייטי.

ביום כניסתם לעיר ריכוזו הגרמנים את הגברים והנערים בשלושה מקומות: בתיאטרון, בקולנוע ובמנזר. החזיקו בנו 24 שעות ולאחר-מכן הודיעו לנו שהוטל איסור על היהודים לגור „מתחת לגג אחרי“ עם נוצרים מהגזע הארי.

בעיר ובפרבריה נמשכו קרבות ספוראדיים בין יחידות קטנות ומנותקות של הצבא הסובייטי עם כוחות הצבא הגרמני. את חיילי היחידות המנותקות הללו רצחו הגרמנים ללא רחם ואף אלה שהסגירו עצמם לשבי לא שפר גורלם.

קיבלתי מציטה מאת המפקד הגרמני לאוגן יחידה סאניטארית דקדורת של החיילים הסובייטים שנרצחה. חברי קצק ופצק עברו לפני פרוץ המלחמה באגף הסאניטארי בסלונים ולכן לא קשה היה להציגם בעובדים אחראים ביחידה הסאניטארית שאורגנה על-ידי הגרמנים. עובדה זו היתה חשובה, משום שהיא איפשרה תנועה חופשית על-פי רשיון מפקד-העיר וקבלת מנות לחם, מרק ומרגרינה שהיו בקיצוב חמור.

היחידה הסאניטארית הראשונה אורגנה מבין יוצאי קאליש. מבין אנשיה זכורים לי שמותיהם של אופנתיים, גורסקי, מרגוליס, מיכאלוביץ והאחים גלדן. העבודה היתה קשה ומאוסה ביותר. לעתים קרובות צריך היה לסלק גופות חרוכות מתוך טאנקים וכלי-רכב משוריינים.

המשימת השנייה שהוטלה עלי היתה הפעלתו של בית-החרושת לסודה. שכני הקרובים, תאחים גרונבסקי, היו בעבר בעלי בית-החרושת קטן לסודה ובית-מלאכה ליציקת מתכת. תאחים, ששחד אחד מוות מפני הגרמנים, הסכימו להפעיל את מתקני הסודה בתנאי מפורש שאני אקבל על עצמי את ההנהלה ואת הקשר עם המפקדה הצבאית הגרמנית. המפקד קיבל ברצון את פנייתי להשתחרר מתפקידי כמתורגמן ומינוי למנהל בית-החרושת לסודה. כך נתאפשרה העסקתם של עשרים איש מיוצאי קאליש, שהוענקו להם רשיונות-עבודה, הקצבה של לחם ומרגרינה ותנועה חופשית בעיר.

ב־10 ביולי פורסם תעו בדבר חובת עגידת הטלאי הצהוב החל מ־12 ביולי. שלושה ימים לאחר-מכן הוחל בחיסול האינטליגנציה המקצועית. גם הספקת המזונות הורעה מיום ליום.

החל מסחר-חליפין עם איכרי הסביבה — מיצרכי מזון תמורת חפצים אישיים. הנהלת הקהילה היהודית, בראשות העסקן הוותיק וולף ברמן, דאגה לספק תבשיל חם. כן אירגנה יחידה להספקת עובדים לשלטונות הכיבוש, כדי למנוע תפיסת אנשים ממקומות מגוריהם. הוקמה מיליציה יהודית של 100 איש ובראשה מפקד הכבאים בסלונים גרשון קורונט.

בשעה מוקדמת בבוקרו של ה־17 ביולי הגיעו לסלונים היחידות הראשונות של ה־ס.ס., ובאמתלה של „העברה לעבודה בגרמניה“ ריכוזו את היהודים ליד בית התרבות שבקרבת השוק העירוני, המיבצע לוח במכות אכזריות ובצליפות

פרגולים, בברוטאליות, וכשאנשי ס.ס. גזולים שעונים, טבעות וחפצי-חן, העלו את העצורים על משאיות. באותו יום גורשו 1200 גברים, כל אותה שעה היו מורגז העיר מוקף משמרות כבדים, כך שאלה אשר גרו בו-יחוק מקום לא ידעו על מה שקרה ועל הצפוי להם. כך היה ברובע שלנו, ששרר בו שקט מורז ומאויים. כל אלה שיצאו אותו בוקר לעבודה לא חזרו לבתיהם. במרחק של 100–150 מטר ממקום מדיבתנו עמד ויאנדארס על משמרתו ולתומגו חשבנו שאין בכך דבר יוצא דופן. יום קודם לכן נצטוויתי עליידי מפקד-העיר להביא כמה מאות בקבוקי סודה לתחנת-הרכבת בשעה 12 בצהריים, פניתי אל ויאנדארס כדי לשאול אם אוכל לעבור בעגלה העמוסה בקבוקי סודה אל תחנת-הרכבת. ויאנדארס הסתכל בי, עיין בניירות שמסרתי לו ושלח אותי לויאנדארס אחר שעמד במרחק 50 מטר מאתנו. בהתקרבי אליו תפסתי שנפילתי בפה. לאורך כל הרחוב עמדו משמרות ויאנדארמים. מתוך החלונות שמעתי קריאות של נשים שהציעו לי להיכנס לאחד הבתים, משום שבכיר-השווק חוטפים יהודים ומשלחים אותם לעבודה. ויאנדארמים שמרו על צערי, כך שנאלצתי להמשיך עד שהגעתי אל ויאנדארס הממונה על השילוח. תבחנתי בו שעמד והצליף ביהודים כדי לזרום לעלות למשאיות. שעת ארוכה הסתכל בי ובניירות שבידי, שקל בדעתו ולבסוף אישר לי בכתב קעבר חופשי. רגעים אלה נראו לי כהתגלמותו של הנצח. בשובי לבית-החרושת סיפרתי מה שראיתי ומה עבר עלי. לאחר ששוכנעו באמיתות דברי לא היה אף אחד מוכן להוביל את בקבוקי-הסודה לתחנת-הרכבת. רק לאחר שראיתי שהתנועה בעיר חוזרת לתיקנה נסעתי לתחנת-הרכבת בלוויית אחד האחים גרונבסקי.

כדי להבין את המנטאליות הגרמנית כדאי להביא את המקרה הבא: בהתאם לפקודה היה על „האקציה“ להסתיים בשעה 11.00 בדיוק. ב-200 יהודים הורשו לחזור לבתיהם. לאחר שספגו מכות ובעיטות אכזריות, כיוון שלא הגיעו למקום-הריכוז עד השעה אחת-עשרה, רק לאחר שלושה שבועות הגיע פתק קטן מאחד המגורשים. מתוכנו ניתן להבין שהמצב במחנות מניח את הדעת ולכולם שלום. לאחר-מכן הוכרז שפתק זה נכתב תחת לחץ, רגעים אחדים לפני החיסול. את האמת על גורל המגורשים גילו כמה נשים שנקלעו לעיר הסמוך לעיר ומצאו שם קברים טריים, קרעי מיסמכים, בגדים ואף חלקי גופות שהודקרו מהקברים. גם מפי איכרי הסביבה שמעו על הטבח ביער. רק מעטים האמינו לדברי הנשים שהמגורשים כבר אינם בחיים.

מיד לאחר האקציה פורסם צו על הקמתו של תיודנראט, בראשותו של וולף ברמן. היהודים נצטוו למסור את כל הפרוות, הוהב וחפצי-החן. המאסרים ומקרי הרצח נתרבו ופגעו במיוחד בחוגי האינטליגנציה. בסוף אוגוסט פורסמה הפקודה על הקמת הגיטו בסלוניקי.

כיוון שעסקתי בהספקת מייסודה כאתי במגע עם הגרמנים, שביניהם היו גם כמה-וכמה אנשים גוונים, ואלה היו מזהירים אותי מפני מעשי הנסטאפו. מהם נודע לי כי לאחר שהצבא הגרמני יצאוב והעיר תועבר לרשות הנסטאפו יחוסלו כל היהודים. לעתים נפגשתי עם מנהל מחסני בית-החולים העבאי וזה הראה עניין בי ובמשפחתי. לעתים היה מבקר בדירתנו ומביא איתו לחם, דבש, מרגרינת ואף

סוכריות לילדתנו, באחד מביקוריו בדירתנו הראה תצלומים של בית-הכנסת בביאליסטוק, שבתוכו דחסו מאות יהודים, העולה באש. מסביב לבית-הכנסת גראו אנשי גסטאפו היזרים באלה שמנסים להינצל מאשריפה. מוצאי של הגרמני היה מן הכפר קודזוקה, בקרבת ורצללאב, לשם היינו נוסעים פעם עם ההורים. במהלכה של אחת השיחות ניסיתי להעיר כי לאחר שהמלחמה תסתיים ניפגש על אחת הפסגות היפות בסביבת ורצללאב... קטע הלה את דברי באומרו: „אתה מטורף לחלוטין אם אתה חושב שתזכה לחיות לאחר היטלר“.

במרוצת הזמן הגיעו שני גרמנים לניהול האגף הסאניטארי, שעד אז נהל על-ידי חברי קֶנְק. המנהל החדש היה קר ויטמן וסגנו יורדן, שניהם ממוצא באווארי, קאתולים מאמינים שמעשי הגסטאפו היו כצנינים בעיניהם. הם עזרו לנו ככל שישלו, המיפקדה המחוזית של הגסטאפו החלה להפעיל את התעשייה ובתי-המלאכה, שעד 1939 השתייכו רובם ליהודים. בראש אגף התעשייה עמד אינג' פלוציקרניק ובראש אגף הבניה עמד אינג' נלשטיין. זה האחרון ראוי שיזכירו אותו במלים אחדות, משום שלאחר זמן מילא תפקיד מסוים בתולדות הגיטו בסלונים. מהגדס מוכשר בעל יוזמה ומרץ, בלונדיני יפה-מראה עם קרניים ארוכים בולטים ודובר גרמנית רחוקה. סבור היה שבטחונם של היהודים והישארותם בחיים תלויה בעבודה למען הגרמנים ביעילות ובמירב המאמצים. הוא האמין בצידקת דעתו וניסה לשכנע אחרים באמונתו התמימה והטראגית. אלא שהשקפה זו הייתה מוטעית מעיקרה. כתוצאה מכך נמנעו יהודים רבים מלמלט את נפשם על-ידי בריחה ליערות ולמחבואים. האלמטיין היה אדם הגון וישר וגשאר בגיטו על אף האפשרות שהייתה לו להיעלם בצד-הארי בשל מראהו והתנהגותו. לאחר ה„אקציה“ השניה בגיטו סלונים שוכנע אף הוא שאין להאמין לגרמנים.

בראש המינהל האזרחי עמד איש ת.י.ס.ס. חיק, תליין היהודים. פקדונו הראשונה הייתה: איסור על תליכתם של יהודים על המדרכות. לאחר-מכן כפת עליהם להקדים לברך ולהרכין ראש לכל גרמני המדמין בדרך. הוראה אחרונה זו שימשה רקע לאי-הבנות מרובות בין הגרמנים ואף שימשה אמתלה לפגוע ביהודים; לשעמים — משום שהקדימו לברך. ולפעמים — משום שלא הקדימו... בצו השני הוטל קנס ציבורי בסך שני מיליון רובלים במטבעות זהב. לאחר יומיים, הזמן שניתן לביצוע הגזירה, התברר שנאספו 200 גראם זהב בלבד. אנשי היודנראט התרוצצו ברחובות והתחננו בפני התושבים לתת את סכעות הגישואין והחשדנות ההרדית נכרה. למחרת פורסם צו חדש: על היהודים למסור את כל הפרוות ואת כל תפצי החן שברשותם. למרות כל מאמציהם של אנשי היודנראט למלא אחר הצווים נעצרו אלה בידי התליין חיק והוצאו להורג והיהודים נצטוו לבחור במקומם ביודנראט חדש ולהציגו בפניו. וכך גזירה רודפת גזירה. פורסם צו צימצום צרכי מחיה. אסור למשפחה להחזיק יותר מאשר ארבעה ק"ג קמח, 30 גראם גריסים ואף לא גראם אחד שומנים. תחום-המושב של היהודים הוגבל לשני רבעים בלבד, אחד במרכז העיר והשני, סמוך לו, יועד ל„גבחרים“ בעלי-מקצוע, שפונה „תאי“, שכן היה זה אי טבעי בהתפלגות הנחר שצירה לאחר הסדרת אפיקיו. לרשותם של הרופאים והצוות הסאניטארי הועמד בית דו-קומתי בסימטת-בתי

המרקחת. בנק ופנק ונשותיהם עברו לבית זה בתוקף תפקידיהם במחלקה הסאניטארית, ואילו אני עם גיסי אוסנתיים עברנו לבית זה בתוקף עיסוקיהן של נשותינו. חזמן למעבר אל תחום המרשם הוגבל ל-3 ימים.

בין עובדי „המינהל המחוזי“ היו „גרמנים הגונים“ שרכשו את אמונם של היהודים, וביניהם הצטיין במיוחד אחד הרץ, נוכל ערום ואכזר. באמצעותם הצליחו להרגיע את היהודים על ידי הענקת תעודות („שייך“) חסרות ערך מעשי. הרצון להמשיך לחיות גבר על חוסר-האמון כלפי הגרמנים. אותו הרץ התארח לעתים קרובות אצל גרשון קווינט ואף הביא לו משקאות, ותוך כדי כך הפיץ סיפורי-בדים מרגיעים שגרמו להרדמת ערנותם של היהודים. להרץ זה נודעה „תולשה“ נוספת: הוא „אהב“ בנות יהודיות יפות. לאחר-מכן סיפרו מפה-לאוזן שהוא בעצם ידיו קבר את קורבנותיו בגן החווילה שלו.

בתי-המלאכה נמצאו מחוץ לתחום הגיטו, באזור הארי. דבר זה איפשר קשר עם האוכלוסיה הפולנית וכך ניתן היה להשיג תוספת מזון. מכרי הפולנים, שבתקופת הכיבוש הסובייטי עזרתי להם, החלו לבקר בביתחני לסודה ועזרו לנו ככל שיכלו. אחד מאלה היה סטאניסלאב בובנובסקי, תח-קצין לשעבר בצבא פולין. שעותיו לו בשעת הכיבוש הסובייטי להשיג עבודה במחלקת העבודות הציבוריות בה עבדתי גם אני, על אף שהשלטונות הסובייטיים לא ראו בעין יפה את חדירתם של קציני צבא לשעבר למקומות העבודה. כך נקשרו בינינו קשרי ידידות ואף התארחתי לעתים קרובות בביתו. ידד אחר שלי ששמר לי עכשיו אמונים היה יוזק, איכר מרוד שהתגורר בחווה בקרבת סלונים, גם הוא היה בצבא הפולני ובזמן השלטון הסובייטי הסדרתי לו עיסוק בהובלת עצים מהיער.

במצבנו הירוד חלה כעין קביעות. בגיטו הוקם בית-חולים ובו 35 מיטות. מדי יום ביומו יצאנו לעבודה בקבוצות מאורגנות. ביהח"ר לסודה המשיך לפעול על אף הקשיים בהשגת חומרי-הגלם. הודגראט מילא אחרי כל תביעותיו של חק. למרות המצב הסדיר והשקט לכאורה התחלנו לבנות מחסה בביתנו, לא הרחק מ„סימטת הרוקחים“. האמנו שהמחסה יצילנו בשעת קשה. יחד עם ד"ר ו. (כיום בישראל) בנינו במרתף הבית קיר כפול שהיה מוסווה כהלכה. ארובת העשן שימשה לאיזוורור. מחסה שני בנו שכנינו בעליית-הגג והכניסה אליו היתה גם היא מוסווית. במחסה ניתן היה לאכסן עשרות אנשים. מבעד לצוהר קטן אפשר היה להשקיף הן על הרובע היהודי והן על הרובע הארי.

היחסים בין הצבא הגרמני לגסטאפו לא היו משופרים, וחילוקי-הדעות נתגלעו בעניין ריכוזם של היהודים בתחום הגיטו. מספר קציני צבא התאכסנו בבתי יהודים עשירים-יחסית ונתנו שם משירות טוב. חייהם של אותם קצינים היו נוחים והעברתם של היהודים בעלי הדירות לגיטו לא נעמה להם. משום כך סירבו למלא את פקודת „המינהל האזורי“ ואף העמידו משמרות צבא לפני בתי-המגורים ואף איימו לפתוח ביריות אם ינסו להעביר את היהודים שלחם לגיטו. שבוע ימים נמשכו הדיונים ובסופו של דבר עברו היהודים לגיטו וקציני הצבא נשארו בבתי-המגורים. אף-על-פי-כן היו כמה יהודים שהתגוררו מחוץ לגיטו; היו אלה רופאים ובעלי-מקצוע מיוחדים.

עם תופעתו של היק ברובע היהודים היו הרחובות מתרוקנים מיד, היק היה מתהלך ברחובות הריקים עם כלב דועים ופרגול. בשעת טיול אחד כזה השגיח באשה שלא הספיקה להיחבא. הוא רסו לה לגשת אליו, אולם האשה תחלה לברוח. בשלושה גמורת שלף את אקדחו והמיתת.

במפקדת הצבאית נתקל פעם היק במתורגמן יהודי ותבע לסלקו מיד, אלא שהמפקד הצבאי התנגד לדרישה. לאחר ימים אחדים נכנס היק לדירת היהודי ורצחו במו"דיו. ב־7 בדצמבר נאסרו כל חברי היודנראט ובני משפחותיהם. היק דרש כושר־גפש גבוה, אך לאחר שנתקבל הכסף שוחררו רק שלושה מאנשי היודנראט ואילו את האחרים רצח בדם קר.

בראשית דצמבר הוענקו רשיונות מיוחדים לבעלי־מקצוע (,"שיינים"). אלה נדפסו על קרטון צהוב ונכללו בהם כל הפרטים האישיים ומיספר הנפשות במשפחה, מקום העבודה והעיסוק. בגיטו השתררה פאניקה וגברה ההרדה, עד שהיק עצמו ראה צורך להרגיע אישית את התושבים ולהבטיח שאין צפויה להם סכנת כלשהי, וכי חשוב שהעובדים יתמסרו לעבודה בצורה מסודרת ומדויקת. הודעה זו פורסמה ב־13 בדצמבר, וכבר למחרת היום, ב־14 בו, ב־5 בבוקר הוקף הגיטו מכל עבריו.

אנשי סלונים שידעו והכירו את כל המבואות והיציאות של תעיר החלו להסתגן בקבוצות קטנות אל מעבר לגיטו. בדיוק ב־7 בבוקר הגיעו יחידות של גסטאפו וראנדארמים ליטאים, בילורוסים ואוקראינים. באוויר נישאה הקריאה: "הראוס!" (,"החוצה!"). המגורשים נתבקשו ללבוש כנדים טובים, כי כולם ידעברו ל־מקום מגורים חדש". בבתים הורשו להישאר רק אלה שברשותם ה־,"שיינים", זכרון ה־17 ביולי לא נשכח ורבים, אף כאלה שכידם "שיינים", נדחפו למחבואים ולמחסות. המגורשים רוכזו ב־ביכר הבאנקים, כש־תליך־יהודים" היק מנעז על המלאכה, ראשית ה־,"אקציה" התנהלה ללא בעיות. תחילה הובאו אלה שגרים ליד "ביכר הבאנקים", אך משחללו להעמיק לתוך הגיטו, ניסו רבים להימלט ולהסתתר בכל סדק. א־או החלו הקלנסים להפעיל את פרגוליהם ותוך צעקות וגידופים העלו את היהודים על משאות הגירוש שיצאו לכיוון באראנוביצי. האקציה נמשכה עד 3 אחרי־הצהריים.

כאשר עברו המשאות על הגשר שעל השציארה לקחו אנשי הגסטאפו את הילדים מתיק הוריהם וזרקום לגתר. המשאות ירדו מן הכביש המוביל לבאראנוביצי והחלו לנסוע בדרך צדדית. מישהו צעק שמובילים אותם לגיא־הריגה וקפץ מעל המשאית הנוסעת. אלה שהלכו בעקבותיו נרצחו ב־מקום על־ידי אנשי הגסטאפו. יהודי סלונים שהסתתרו במחבואים נשארו בהם במשך כל הלילה בחוסר כל מידע על הנעשה בחוץ. רק לפנות בוקר נזכרו לדעת שהגיעו אינו מוקף במשמרות וכנראה שהאקציה הסתיימה. האיכרים שבאו העירה בשעה מוקדמת סיפרו על קורותיהם של המגורשים. כולם הועברו לכפר קטראלביץ'ה, שבקרבתו נרצחו כולם באכזריות ובדם קר.

עוד לפני האקציה הזאת דרש היק מן היודנראט לתעמיד לרשותו 60 גברים ל־עבודה מיוחדת". אלה נצטוו לחפור תעלות עמוקות, שלאחר־מכן הפכו לקברות־אחים של היהודים הנרצחים בסלונים. 60 החופרים נרצחו מיד לאחר סיום עבודת החפירה והיו ראשוני הנקברים במקום.

האיכרים סיפרו שאת המגורשים הורידו מהמטאיות תוך הנחתת מכות, הכריחו אותם לפשוט את כל בגדיהם ודחפו אותם לעמוד בקצה החפירה. מעברה השני של החפירה נפתחה איש אוטומאטית על האנשים. דם ניתז אף מעבר לחפירה שלתוכה נפלו הנפגעים. הרצח תאכזרי נמשך עד הערב. לאחר סיום האקציה ניגשו הרוצחים אל שפת הבור והדיעו שמי שנשאר בחיים רשאי לקום ולצאת ממנו ושערה לא תיפול מראשו. היו כאלה שניפתו והחלו לצאת מהבור, אולם ברגע שעמדו על שפתו הוסלו כולם בירי מתת־מקלעים.

המטאיות חזרו העירה עמוסות בבגדי הנרצחים. אלה שנשארו בחיים חזרו לגיטו והתכבדו שכמה מאות יהודים ניצלו. הפצועים הועברו לבית־החולים ושם טיפלו בפצעייהם. הניצולים סיפרו במפורט את אשר אירע בחפירות שבקרבת פטראלביצה. הידיעה על טובם של ניצולים פסטה בגיטו והגיעה אף לאזני הנסטאפו. למחרת היום הגיעה מטאית לבית־החולים, הפצועים הועמסו עליה, הוסעו בכיוון ציפלובה ושם נרצחו והושלכו לקבר־אחים.

תשעת אלפים יהודים קיפחו את חייהם באקציה זו. רוב המשפחות נהרסו ברצח קרוביהם. נשארו בחיים רק בודדים ממשפחות ענפות. לאחר האקציה התכבדו שלכל אנשי קבוצת קאליש היו "שיינים", דבר שהבטיח עד כה את הישרדותו בחיים.

התפוקה בבתי־המלאכה היתה בתהליך של ירידה והמשרד לענייני כלכלה החל לדאוג ממצב זה. ברשותו של המשרד הזה היו מינסטרות, בתי־חרושת ובתי־מלאכה שעסקו בייצור למען סכנות המלחמה הגרמנית ולצורכי האוכלוסיה האזרחית בעיר. ואגודארמים המכירים את היהודים שבגיטו החלו בפעולות הרגעה ובחפצת הבטחות שהאקציות לא תתחדשנה, וקראו לתושבים לחזור לעבודתם.

היק פירסם צו על צימצום שטח הגיטו ועל בחירת יודנגראט חדש במקום הקודם שהוסל. כיוון שאורגון היודנגראט החדש נתקל בקשיים חסכים חיק כי היודנגראט החדש יהיה מורכב מאדם אחד. לתפקיד זה התנדב אדם ערירי, מתוך הנחה שעל אדם בודד לא יתאבל איש.

שוב נשמע תיקתוק מכוונת־התפירה. לבתי־המלאכה החלו להגיע חפצי היהודים שנרצחו: בגדיהם וחפציהם של נשים, אמהות, אבות, ילדים. בבתי־המלאכה נראו מחזות מהרידים כשנתקלו העובדים בהגדי קרוביהם ויקריהם. לאט־לאט החלו להתרגל לעובדות האכזריות והחיים זרמו כביכול באפיקם הרגיל. נוצרה פילוסופיית־חיים חדשה: לחיות את הרגע וליטול מהחיים את אשר ניתן ליטול. מצד שני נתעורר רצון דחף לבורח אל היער, אל הפארטיואנים, ואף נקשרו קשרים ראשונים עם היחידות הפארטיואניות. מהגיטו החלו נעלמים יחידים וקבוצות קטנות.

בסוף דצמבר החלו הנאצים להקים גדר סביב הגיטו, בו רוכזו אז כ־15 אלף יהודים, בהם פליטים שהגיעו מהעיריות הסמוכות. הגידור נעשה על־ידי בעלי־מלאכה יהודים מ־אגף הבניה" שבראשות המהנדס ואלשטיין ובפיקוחו הישיר. בגדר נקבעו שני שערים: הגדול מכיוון רחוב אוֹלנסקה והשני מצד "האי" זאבינסקה. הצפיפות בבתי־המגורים היתה נוראה, 2-3 משפחות בחדר. אנו גרנו

בחדר קטן יחד עם מיטפת גיסי אופנהיים ורופא־שיניים שמואל רבינוביץ מן העירייה נילון שליד קאליש. מלומדי נסיון מטאקציות הקודמות החלטנו להתקין בונקר בבית. התברר כי אלת שהסתתרו נשארו בחיים. לאחר העבודה הבאנו בתרמילינו חומרי־בנייה והתחלנו לעסוק במרץ בהכנת המחבוא. המחבואים נבנו בעיקר בעליות־הגג ובמרתפים. עיקרון המחבוא היה מבוסס על „הקיר הכפול“, שהוסווה היטב. הטישכנו לגור בבית הצוות הרסואי והסאניטארי וזאת הודות לעבודת אשתי כאחות־מטפלת. אני המשכתי לנהל את ביהח"ר לסודה, שסיפק לצבא החזנה בעיר. שיפצנו גם את בית־המלאכה ליציקות סתכת וייצרנו בו בעיקר קצחים לאנשי הגסטאפו ולזאנדארימים.

התקרב ובא חודש אפריל 1942. הגסטאפו החל לחלק „שיינים“ חדשים ליהודים העוסקים למען הצבא הגרמני והגסטאפו. גזירה חדשה אסרה לחלוטין מגורי יהודים מחוץ לתחום הגיטו. צו זה נגע ל־200 איש, רופאים ומומחים, ילרשותם הועמדו דירות בסימטה קטנה. עתה נאטם הגיטו לחלוטין והקף בגדר של תייל דוקרני.

יום אחד פשטה שמועה שהיק הועבר מתפקידו ותוא עומד לעזוב את סלונים. בתמימותם כי רבה האמינו היתעדים שעם סילוקו יבוא הקץ למעשי הרצח והחיים יהיו בטוחים יותר. אלא שלדאבון הלב נתברר עד מהרה ששגמוות תחיסול נשארו, רק התליין הוא שהוחלף. מהעיר מוהילוב הגיעה יחידה צבאית כדי לקחת 800 עובדים יהודים. גרשון קווינט, ראש המחלקה לעבודה ביוזגראט, נצטווה לארגן ולרכז את היהודים הנדרשים, אך הוא סירב למלא את המסודה ונאסר. החלה חטיפת אנשים מרחובות, מהבתים ומבתי־המלאכה. אלינו פרצו חיילים ואנשי מיליציה לאטבים. הצגנו את ה„שיינים“, אולם הדבר לא עזר. העמידו אותנו בשורה, נצטוונו לעמוד ולחכות ותוך כך הם שדדו את שעוני־היד שלנו. ביקשתי רשות להגיע לסינתל המחוז כדי להודיע על המאסר, אך ללא הועיל. עד 12 בצהריים נתפסו רק 300 יהודים, לכן החלו לאסוף עובדים מבתי־החרושת להשלמת המיכסה. הובלנו לתחנת־הרכבת וריכוזנו אצל קרצות הרכבת למוהילוב. שכובים על הקרקע הלחה היינו מוקפים משמרות צבא ואנשי מיליציה לאטבים שאיימו לירות כמו שיהיו להרים ראשו.

סינתל־המחוז רגז על שנגזלו ממנו בעלי־המקצוע, דבר העלול לשתק את הייצור. לאחר משא־ומתן עם הצבא סוכם שחלק מבעלי־המקצוע יסע למוהילוב ואילו החיוניים ביותר ישארו בעיר. לפנות ערב הגיע למקום קצנר, מנהל האגף לתעשייה במינהל־המחוז. משנסתיימה הקראת השמות של הנשארים בעיר נתברר לי ששכחו שמותיהם של עובדי ביהח"ר לסודה. אראז החלטתי על צעד מסוכן של יאוש. ניגשתי אל מצנר והודעתי לו שאנו נמצאים על הרציף למשלוח. לרגע שקע בהרהורים, אולי מתעש להתחדשות ההתדיינות עם הצבא. בסופו־של־דבר חורת לי לבחור מבין 18 עובדי ביהח"ר שלושה עובדים חיוניים ביותר. נקלעתי לסיטואציה איומה. תוך הרהור־של־רגע החלטתי והצבעתי על שלושת האחים גרונבסקי, בגלל גילם הגבוה. העובדים האחרים היו צעירים מהם וקיוויחי שאלה ימצאו את דרכם ביתר קלות במוהילוב.

המישה-עשר זוגות ציניים מלאות תחנונים הופנו אלי, אך מה יכולתי לעשות? בארבעות חורגו לגיטו. בדרך נתקלנו בעגלה שזוכילה חבילות למגורשים. בעקבות העגלה פסעו נשים, אחיות ואמהות, ביניהן היתה גם רעייתי. שמחתנו היתה כמובן רבה. מבין מאות המגורשים למוחלוב חזרו לסלונים שני אנשים בלבד. שממון ועצב שררו בביהמ"ד לאחר שרק ארבעה חורגו אליו. הרגשנו כאילו אנתנו אשמים בגורל חברינו, אם כי לא כך היה הדבר.

למחרת הקיפו הדיאנדרמים את הגיטו. תיק, שעדיין היה במקום, נכנס וציווה על כל האוכלוסיה להתרכז, והודיע ברורות שלא יתייחס בשוויצן-נפש אל המתחבאים והמשתמטים מעבודה. ב"גודל-נפש" מחל לנו על חטאינו, משום שאף הוא התנגד להעברת האנשים למוחלוב. קוינט, נציג היודנראט, שוחרר מבית הסתר והוחזרו לנו ה"שיינים". עכשיו הסך התיק ל"מגיבני". ייתכן שתחת זה מוזימה לחשאי יהודים ל"אקציה" הבאה.

במחצית יוני 1942 הופיע בסלונים ממלא-מקומו של תיק לענייני יהודים, איש ה"ס.ס. ריטמאיר, סאדיסט ורוצח כמוהו כקודמו. ימים אחדים לאחר בואו נכנס לגיטו, מזויין בתת-מקלע ובפרגול, כאילו לביקורת. מתוך חרקים בחלונות הסתכלו בו היהודים כשהוא מתהלך בודד ברחובות הריקים מאדם. פעם, כשהבחין בבית-מלאכה לנגרות נכנס ומצא שם כמה עובדים. כשראה אחד מהם השותה חלב נתמלא זעם, חטף את הבקבוק מידו, שלף אקדח והרגו. את האחרים הזהיר לבל יהיו לשתות חלב בשעת העבודה.

הסחד מפגישת עם ריטמאיר היה גדול. היודנראט ניסה להפיג את אכזריותו על-ידי מתנות, אולם התנה נשורה חיה.

ב-23 ביוני הגיעו שמועות על ריכוז משאיות גדול בעיר. באותו זמן הוטל על היודנראט תשלום של עשרות אלפי רובלים זהב. היודנראט סברו שיש לצפות להמשך של מאסרים המוניים בין הפולנים, שהוחל בהם יומיים לפניכן לאחר גילוי מתחת אנט-גרמנית. אחרים סברו שמתכוננת מתקפה על יחידות הפארי-סיזאנים. גרשון קוינט הגיב באופטימיות על העובדות והרגיע את תושבי הגיטו.

ב-4 לפנות-בוקר של ה-29 ביוני הקיפו דיאנדרמים את הגיטו מעברו החיצוני. המשאיות והשריוניות התקרבו אל שער הגיטו מצד רחוב אולנסקה. עמדנו ליד הצוהר בעליית-הגג וצפינו משם על הנעשה בחוצות הגיטו. בריחה לא באה בחשבון — ההמגר על הגיטו היה מושלם. רחובות הגיטו היו שוממים. רק בשער הגיטו עמדו גרשון קוינט עם קבוצת עובדים של היודנראט ובתוכם המחנך ואלשטיין. המכונית הראשונה שנכנסה לגיטו עצרה וריטמאיר ירד מן המכונית ושאל את קוינט משהו. קוינט הכניס ידו לכיס, שם היו טמזנים רובלי חזק, אך לא הספיק להוציאם. כי ריטמאיר שלף את אקדחו והרגו במקום. מזויינים מכף רגל ועד ראש כתת-מקלעים ובריטונים נכנסו הגרמנים ועזוריהם לגיטו. הבית בו התגוררו היה בן שתי קומות והתנשא מעל בתי הגיטו. המחבוא שלנו היה גדול יחסית, מאוורר ומסוהר היטב. מצוהר אחד ניתן היה לראות את רחובות הגיטו ומצוהר שני נשקף האזור-הארי. במחבוא הסתתרו כ-25 מבוגרים וילדים וגם תינוק אחד. היו כאן רופאים, וכן הצוות הסאניטארי ובני משפחותיהם. כאשר לא

מצאו הגרמנים את היהודים בדירותיהם הבינו שהם מסתתרים בבונקרים, תחלו לקרוא ברמקולים לאנשים לצאת מהבונקרים, שאם לא כן ישילו רימונים ויעלו את הבתים באש. אולם מיספר תוצאים הועם לא סיפק את הנאצים, ואלה תחלו מטילים רימונים לתוך המרתפים ומעלים את הבתים באש. כתוצאה נאלצו רבים מהמתחבאים לצאת מהבונקרים, ואז התחוללה הזוועה האיומה. האקציה החלה בויכנה, רובע בעלייהמלאכה, שם היו מתבואים טובים. אולם עשן חדר לבונקרים ואילץ את הנחבאים לצאת תמוזה, ושם חיכו להם אנשי הגסטאפו שירו בהם מתת־מקלעים.

תמונה מהגחגחום של דאנטה. אנשים שהיו בקומות העליונות של הבתים ניסו לקפוץ מן התלונות כדי להימלט מהאש, אך אלה נהרגו בנפילה או ביריות. הגיטו עלה באש, בית אחר בית, שכן רובם היו בתי־עץ. הבית בו גרנו עמד על גבול הגיטו בקרבת הרובע־הארי, המראה מבעד לצוהר היה נורא. ברובע־הארי הפעילו הנאצים רמקולים שהשמיעו מנגינות ריקודים בכל שעות האקציה, כדי לסשטש את הקולות הבוקעים מהגיטו. מבעד לצוהר יכולנו לראות את הנעשה ברחוב הראשי, דרכו הועברו המוצאים מן הבונקרים, ראינו אותם מועלים על משאיות ומוסעים אל גיא־ההריגה. בית־החולים היהודי נראה כשהוא עולה באש ואילו הצוות הרפואי והחולים מובלים למשאיות. גם מושב־הזקנים חוסל והועלה באש תוך כדי יריות והתפוצצויות.

תלחבות קרבו והלכו אל הרובע־הארי, האוויר היה ספוג עשן. הגיעה שעת הדמדומים, אולם תוצאות האקציה היו „קטנות” יחסית. הפעם הסתתרו היהודים היטב. האקציה נמשכה עד שעה מאוחרת בערב, את הלילה בילינו בישיבה במחבוא. סברנו שלאחר ביצוע האקציה לא יגעו באלה שנשארו בחיים. כך זה היה עד כה. הלילה במחבוא היה איום. התינוק שהיה אתנו ככה מפעם לפעם, במשך חיים נבלע בכיו של התינוק ברעש של הרחוב, אולם בלילה היה מסוכן. כשהתינוק התחיל לבכות נתקף אחד מהיושבים בו, רופא במקצועו, בפחד, תפס בכר במגמה להחניק את בכיו של התינוק. הוא סבר כי חייתם של עשרות חשובים מחיי תינוק אחד. למזלנו לא נפגע התינוק, משום שעלה בידי המבא, ד״ר קרסין, להרגיע את התינוק. כל הלילה נשמעו הצעדים של משמרות הנאצים שסובבו ברובע בליווי כלבי־צייד. בתי הגיטו עדיין בערר. לשונות אש פרצו מפעם לפעם והאוויר היה ספוג עשן. בבוקר ראינו מנקודת־התצפית שלנו שהאקציה עודנה נמשכת. מבתי היהודים הוצאו הפצים ורהיטים הוטענו על משאיות הגסטאפו. ד״ר רבינוביץ הבחין באחד מאנשי הוואנדארמריה הנכנס לבית בו התחבאנו. פעם הוא טיפל בדיאגנזא וריפא ממחלה קשה. ד״ר רבינוביץ החליט לצאת ולדבר עם הוואנדארס ואף לתיוועץ בו כיצד לנהוג. בקוצר־רוח חיכינו לתוצאות השיחה. לאחר מחצית השעה חזר והודיע שהכל סודר בצורה חיובית — אנו יכולים לעזוב את המחבוא ודבר לא יסכן אותנו. הבית היה מוקף אנשי־גסטאפו. פתח המחבוא היה צר ולכן תחת יציאתנו איטית, אנשי־הגסטאפו סידרו אותנו בשורה עורפית. ברחוב עמד ריטמאיר עם כמה אנשי־גסטאפו ומיין את האנשים. אחדים שלח ימינה ואחרים שמאלה. כשהגיע תורי הכריו: „ימינה!” כששאלתי חיכן אשתי

ובתי הוא בעט בי והיכה אותי בקת התת-מקלע ושלחני שמאלה. השגתי את הקבוצה שבה נמצאו קנק וצטיה, פאנק וסאקה ובני משפחתי. מוקפים היינו מכל עבר בילורוסים, ליטאים ולאטבים, שכיוונו אותנו אל בית-הסוהר, שם ריכוז את כל העצורים לפני חיסולם.

נמצאנו נבגדים עלידי הדאנדארם שד"ר רבינוביץ ריפאז במחלחל ונפתינו להאמין לו על עזיבת המחבוא. משוכנעים היינו שזו דרכנו האחרונה. בחילופין נשאנו, אשתי ואני, את ילדתנו שבמשך זמן ההליכה שאלה אותנו שאלות רבות מספור. סיפרנו לה אגדות שונות, כדי להרגיע את חרדתה. נדחסנו אל חצר בית-הסוהר. לא היו שם מים לשתיה, אף לא פרוסת-לחם. לא יכולנו להגיע לשירותים, שהיו גדושים בעצורים. מסקר-הכלא הפולני סבר שחבל על כל פרוסת, כי הרי בכל מקרה נוצא להורג. הוא דיבר על כך בצורה מעשית וגלויה. יחסו לעצורים היה גם וכך נהגו כלפינו גם אנשי. "שוב גוצרת, חוליה של נס" בשרשרת הנסים שקרו לנו: ביציאתנו מהמחבוא הבחין אחד הדאנדארמים בד"ר ויזנפלד, שפעם טיפל בו. הו'אנדארם היה כנראה בעל השפעה, הוא הרציא את ויזנפלד מהשורה ונטל עמו. כיוון שאשתו של ד"ר ויזנפלד הועברה יחד אתנו לבית-הסוהר, שיכנע הרופא את הו'אנדארם להציל את אשתו ואת הצוות הרפואי.

לאחר כמה שעות הגיע הדאנדארם לבית-הסוהר והחל לחפש את משפחת ויזנפלד. קבוצתנו הייתה מרוכזת בפינה אחת של החצר ואתנו בני משפחת הרופא. קיוונו שיש לנו סיכויים להצלה בחיזתנו דרושים לגאצים. הצגנו את ה"שיינים" וניירות אחרים, אולם רק בעזרת שיוני-הזהב, הצמידים והטבעות שיכנענו את הדאנדארם. העבירו אותנו לאולם ריק של בית-חרושת, שם רוכזו אלה, "שנידונו לחיים". לאחר שינה על ריצפת הבטון של ביהח"ר וביילו אותנו לצריפים שליד תחנת-הרכבת.

המצוד אחר היהודים נמשך מיספר ימים. תרוצחים התהלכו בליווי כלבים וחיפשו יהודים מסתתרים. לא מצטים יצאו מהבונקרים לאחר שיינוי הרעב והצמא גברו עליהם. מדי יום ביומו הועברו הנתפסים והמתמסרים אל החפירות שליד פטראלביצה. בעזרת היהודים שנשארו בחיים הפעיל, "המינהל האזרחי" (הגסטאפו) צוותים לביצוע עבודות שונות. חלק מתושבי הגיטו היה עדיין חבוי בבונקרים ובמחבואים אחרים. כשעבדנו בתחום הגיטו יצרנו קשר אהם ואף סיפקנו להם צורכי מזון.

מן הראוי לספר כאן על אירוע הנוגע לקבוצת מקאליש. כמנהל המאפייה של הגסטאפו שימש לייבל כץ. הוא סייע ליצאאי קאליש בספקו להם לחם ככל אשר יכול היה. בבניין המאפייה גרו גם יהודים שהועסקו בת. כץ רכש את אחדותו של הממונה עליו, וזה נהג להלינו בדירתו כדי להגן על חייו. באחד הלילות גנבו מאחד העובדים כיכר לחם. העובד הנפגע לא חשב הרכבת והלך אל איש הגסטאפו להתלונן על תגנבת. הלה אסף את כל העובדים והודיע שהא יוציא להורג את עשרת הראשונים העומדים בשורה לפניו. איש-הגסטאפו עמד עם שעון ביד וספר בקול רם את השניות החולפות. אותן שלוש דקות שהקציב לתודאת הגנב היו מלאות מתח. בשניה האחרונה צעד לייבל כץ קדימה והודיע שהוא הוא

זה שגנב את הלחם. איש־הנסטאפו ידע שלא כך הוא שגנב את הלחם, על אף זאת לא היסס ולעיני כולם רצה את לייבל כך, שאף לא ניסה לבקש רחמים. טירדה ודאגה רבה נגרמו בגלל הנשים שנשארו בחיים בהסתתרות בבונקרים בגיטו הקודם. בעבודות השוטפות עבדו גברים בלבד וכך קל היה יותר לצרף גברים אחרים לצוותים שחזרו לגיטו. מומן לומן היינו „מגויבים“ אשה בודדת. 20 ימים רצופים נמשך המצוד על היהודים שנשארו בחיים. ב־15 ביולי הסתיימה ה„אקציה“ שנוהלה אישית על־ידי ריטמאיר.

תחום הגיטו הקטן הצטמק והלך. נהר השצירה תחם מצד אחד, בשני צדדים גבל עם המבנים של המינסרה וצדו הרכיזי הגיע עד לרחוב מוסטובה. את חלונות דירותינו חייבים היינו לאטום בלוחות־עץ ולחזקם בחוטי תייל דוקרני. כל איזור הגיטו היה תחום בגדר משולשת של תייל דוקרני. מיספרנו בגיטו צומצם ל־800—900 בעלי „שיינים“ וכ־1,000 „בלתי־לגאליים“. אלה היו שרידי האקציה האחרונה, מוכי רעב וכפור, שניצלו בהסתתרים בבונקרים. לאחר הטבח האחרון הצטמקה קבוצת יוצאי קאליש. אלה שנשארו בחיים גרו בגיטו. נשארו בחיים: בנק וציסיה, פאבק וסאבה, מוטק ומאריסיה וילדם, מיכאלוביץ, שמשפחתו נספתה, וכותב שורות אלו, אשתו וילדתם. עבדנו בבתי־המלאכה. מדי יום ביומו היינו יוצאים מתחום הגיטו אל הצד־הארי, מקום בו נמצאו בתי־המלאכה. הנשים עבדו כאחיות־מטפלות במחנה שבוים סובייטיים והילדים נמצאו יחד עם אמותיהם. סברנו שהצמדת הילדים לנשים יש בה משום שמירה על חייהם, כי ריטמאיר היה פורץ לגיטו לעתים מזומנות כדי לצוד ילדים. הוא היה יורה בהם כאילו היו ברזוזי בר. הילדים בגיטו הכירו את ריטמאיר וכשראו אותו נכנסו בשער הגיטו היו ממחרים להסתתר במחבואים. פעם בשעת־ציד שלו ברח ילד מפניו והסתתר בעליית־הגג בין המרישים. ריטמאיר עמד וציפה עד שהילד הוציא את ראשו החוצה וירה בו לעיני אמו. מתוך הנחה שחיי הילדים הם בסכנת־מוות תמידית, החלו ההורים לחשוב על אפשרות למסור אותם להשגחה ולשמירה לתושבים פולנים. חודשים מיספר לפני־כן השאירו בני משפחת גליקסון את תינוקם בבית־התולים ויצאו ליער. אחת האחיות העבירה את התינוק לבית־התינוקות העירוני. לא היה קושי מיוחד לעשות כן משום שהתינוק לא היה נימול. אף אנו פתחנו במשא־ומתן עם אשה פולנית וזו התנתה תנאי שהילדה תיעשה ל„רכושה“־הבלעדית. ילדתנו מצאת חן בעיני הפולנית גם משום שאין בה „סימנים“ שמיים, היא בחירת־שיער ועיניה כחולות. לאחר כמה טיולים נסיעתיים עם הילדה החלה הפולנית להתייחס בחיוב להצעת ה„אפוסטרוסות“. אולם תביעתה ותנאיה שהילדה תיעשה ל„רכושה“ של האשה לא נראתה בעינינו. הפולנית דרשה מיסמך רשמי כתוב וחתום הקובע את ויתורנו המלא על הילדה; וזאת למען הבטיח לעצמה משען בערוב ימיה. סברנו שאם נישאר בחיים נאבד את הילדה. לא הסכמנו לתנאי המיסמך הרשמי. באחד מימי יולי פרץ ריטמאיר לגיטו בשעה 4 בבוקר ופקד על תושביו לצאת לאיזור ה„דאמקה“ (סוללת־עפר). לאחר־מכן הוא הודיע באמצעות הוידגראט שלכל „בלתי־לגאליים“ שיצאו ממחבואיהם הוא יעניק „שיינים“. היו כאלה שהאמינו לדבריו ואותם הוא הוציא אל מחוץ לעיר ורצה את כולם כאחד.

לאחר כמה ימים נפלה גזירת הדין: לפרק את כל המבנים הארעיים בגיטו ולהפכם לעצי הסקה. לפי הגזירה חזו יש להשאיר את בתי המגורים בלבד. בנוסף לכך יש לחסל את העצים. לריטמאיר דודס היה שדה-ראיה פתוח על כל תחום הגיטו. בתי המגורים נשארו, אפוא, בתוך חללים ריקים מסביבם. סקדו עלינו לתקן את גדרות-התייל ולסתום את הסדקים בחלונות האטומים המונים אל רחוב מוסטובה. את כל זאת חייבים היינו לבצע תוך שלושה ימים. הגרמנים הבטיחו לנו שאנו דרושים להם ולא צפויים לנו כל סכנה. אך אנחנו חיששנו בקדחתנות קשרים עם „היער“, שלא קיבל את היהודים ברצון, ואף לנו היו הסתייגויות לגבי הפארטיזאנים שפעלו באזור. היינו עדים למצודים התכופים שערכו הגרמנים על הפארטיזאנים ביערות הקרובים לסלוניא. ידוע היה שהקורבנות העיקריים היו הפארטיזאנים היהודים, שלמעשה נשארו ללא נשק ותחמושת; וכל זה משום שמפקדי הפארטיזאנים היו מוסרים ליהודים את תפקיד המאסף ליחידות הפארטיזאנים הבילורוסיות שנסוגו אל עבי היערות. למרות כל זאת הייתה בין הפארטיזאנים קבוצה מורכבת מבני-נוער ואינטליגנציה של העיר סלוניא. הבריתה מהגיטו נמשכה ומיספר הבורחים עלה. בעזרת „מוריידרן“ נמצאו כאלה שעברו לתחום „הרייד הגרמני“, לביאליסטוק, שם היה המצב תקין מעט יותר.

הבורחים שהגיעו לגיטו ביאליסטוק סיפרו את אשר אירע בסלוניא ולדבריהם לא היה שוטע. חשבו אותנו לכךאים ולמפצי שמועות זוועה. והדבר מובן, כי הרי גם אנו לא נתנו בזמנו אומן לדברים שהתרחשו.

יום אחד, ב־4 בבוקר, נחרדנו מרעש מנועי משאיות ומיריות. יצאנו החוצה. עדיין שררה חשכה, אולם הבחנו שהגיטו מוקף בגסטאפו ובמיליציה בילורוסית ולאטבית. ניסינו לעבור לשטח המינסרה הגובלת עם הגיטו, אך חזרנו מפני מרח יריות לעברנו. לגיטו הגעתי באותו יום עם גיסי מוטק אופנהיים ועם שמואל רבינוביץ כדי לתכנן את היציאה ליער. נשוחינו עם הילדים נמצאו במחלקה הסאניטארית של טחנה השבויים הסובייטים. הייתי במצב ביש, כיוון שיום לפני כן הבטחתי לאשתי שלא אלון בגיטו אלא בבית-המלאכה. מבלי משים מצאתי עצמי במלכודת. לאחר שלב העצבנות השתרר עלי מצב-רוח של לא-איכפתיות, אפתיה, פאסיביות מוחלטת וכניעה נפשית לכל אשר יתאדע.

ב־7 בבוקר חדרו לגיטו אנשי הגסטאפו. באמצעותו של האחראי לגיטו גמסרה לנו התודעה שכל אלה שעל שמותיהם יודיעו יוצארו בגיטו, ואילו היהודים האחרים יועברו למינסק, לעבודה. מלומדי נסיון ידענו מה משמעות ההסעה למקום אחר. מבלי שנדע אם אנו נמנים עם אלה הנשארים בגיטו החלטנו גיסי ואני להסתתר. לאחר כמה נסיונות נפל הצלחנו ברגע האחרון למצוא מסתור מתחת למרפסת שהובילה לדירתנו. היה זה למעשה כוך בגודל של מטר על מטר ובגובה של 50 סנטימטרים וצדו האחד היה פרוץ לגמרי (שני הצדדים האחרים היו אטומים). מבין החרקים צפינו באקציה. מהבתים הוציאו את אלה שלא יצאו מרצונם הטוב או שנחבאו. מחבית שלנו הוציאו את שכנינו סוחצי ואשתו; הוא כלול היה בריטמת הנשארים, אך לא רצה להיפרד מאשתו. כל הזמן המשיכו אנשי הגסטאפו לחפש יהודים בעליות-גג ובמרתפים בעזרת כלבריצייד מאומנים. כמה וכמה

פעמים עברו בקרבת המסתור שלנו ומשום־מה לא חשו תכלכים בנוכחותנו. אולם רגעים מעטים לפני סיום תאקציה השגיה בנו ויאנדארם שמתוך סקרנות הציץ מתחת למרססת. בקריאות נצחון תאצו בנו הוואנדארמים בכיוון הרחוב שבו היו מרוכזים כל היהודים שנעצרו ומיועדים להסעת למקום הרצח. אותנו הובילו שוטרים בילורוסים, והיה עלינו לעבור כ־500 מטרים. מרחוק ראינו את המשאיות העמוסות ביהודים. תוך כדי צעידה איטית ניסינו לשכנע את הוואנדארם המלוות שאנו שייכים לרשימת הנשארים בנינו. אך הוואנדארם בשלו: „לא תייתם צריכים להסתתר“, תוך שהוא מצביע על קבוצת יהודים השוכבים על הקרקע ליד שפת הנהר. „הי אלה“, המאוששים שגור־דין המוות עליהם נדחת. כל אלה נמצאו ב„רשימה הנואלת“ של „היהודים הנדרשים“. לאחר שכל נימוקי לא שיכנעו את הוואנדארם ניסיתי „לשכנע“ אותו בשעון־הזהב שהיה ברישותי. ביקשתיו שיוביל אותנו לאט־לאט למקום בו רוכזו המשאיות העמוסות יהודים שבכל רגע עמדו לזוו לדרכם האחרונה. רציתי להרוויח זמן, מתוך תקווה שאולי יודמן בדרכי המנהל הישיר שלי, קצנר מ„המינהל האזורי“. הוואנדארם שוכנע לאחר שקיבל עוד שעון־זהב מניסי. צעדנו לאטנו, כשאנו נעצרים מדי פעם לרגעים ספורים, עד שראינו את המשאיות עוזבות את המקום.

צעד אתנו יהודי זקן שנראה כאחד האבות: גבות, ישריג וזקן צהור עוטה את פניו. הוא היה שקרע בתפילה כאילו אין לו עניין בנעשה סביבו. כשהגענו למקום המיועד הופיעה לפתע משאית ריקה כדי להעמיס עליה קורבנות נוספים. בניכר נמצאו רק אנשי־גסטאפו ושוטרים בילורוסים. היינו הקורבנות הראשונים למשלוח חדש. ניסינו להסביר שאנו נמצאים ברשימת הנשארים, אך בתשובה לדברינו „התכבדנו“ בבעיטות ובפקודת לפשוט את בגדינו העליונים ולשכב על ריצפת המשאית. כשהתחלנו שוב להסביר את מעמדנו, עלה על המשאית שוטר בילורוסי וחלל חובט בי בכת רובהו. הייתי כבר מעולף כששמעתי פתאום שקצנר נמצא עם אופנועו בקרבת המשאית בליווי וואנדארמים. במאמץ עליון התרוממתי ממקומי וקראתי למצנר שהנה אני נמצא במשאית. לא האמנתי שקולי החלוש יגיע לאוזניו של מצנר מבעד לטרטור מצוע האופנוע, אלא שקצנר שמע את קולי, ניגש למשאית וחלל לחקור אותנו כיצד אירע המעצר, וכיצד אנו נמצאים במשאית כששמותינו כלולים ב„רשימת החסד“. להפתעתם של הוואנדארמים והשוטרים פקד עלינו לרדת מהמשאית והוביל אותנו אל היתודים שעל שפת הנהר. ברגע שהגענו למקום הרים אחד השוכבים את ראשו כדי לראות את מי מובילים. מצנר השגיה בתנועה זו וציווה על היהודי להיכנס לנהר ולהגיע לגדה השנייה. הנהר שצירה הוא רחב ועמוק. קורבנו של מצנר התקדם לאט בתוך הנהר; אז שלף מצנר את אקדחו וירה בו למוות באמצעותו של הנהר. מעשה הרצח המתועב היכה אותנו בהלם.

לאחר מעשה הרצח האכזרי החל מנהל המחלקה הסאניטארית לחקור את תת־הקצין ויטמן, בהצביעו על קבוצת הרופאים, האחיות והסאניטארים: „לשם מה לך כל החלאה הזו?“ ויטמן היה בדרך־כלל אדם הגון ותקאותוליות שלו לא תאמה את הפיסת־העולם הרצחנית של הנאצים. הוא החל מסביר שבעיר משתוללת

מגיפת הטיפוס, המסכנת את תושבי העיר והיא עלולה לפגוע גם בצבא הגרמני החונה בעיר. הוא ניסה לשכנע שאין לקצץ בכוח האדם של המחלקה. ברוח זו הוא המשיך להביא נימוקים נוספים ובסופו של דבר הסכים לצימצום-מת, אולם את ההכרעה הסופית השאיר למצנר. כך המשכנו לרבוץ על הקרקע עוד שעה ארוכה. לאחר-מכן שיחררו אותנו והורשינו לחזור לגיטו. שבורים ורצוצים חזרנו לדירותינו. גיסי ואני היינו בסצב מיוחד משום שנשותינו וילדינו נמצאו בתחום מחנה השבויים הסובייטיים. לא ידענו עליהם ולא כלום ואיך נחרץ גורלם. קשה היה להעלות על הדעת שניתן לצאת מהגיטו. היינו מוקפים מכל העברים ואי-אפשר היה ליצור קשר מעבר לתחום הגיטו. סובבנו בשטח הגיטו כעכברים במלכודת. במצב זה של יאוש גמור הגיע אלי במרצת אחד ממכרי ובפיו תודיעה שוויטמן סחכה לי ליד גדר הגיטו. מצאתי עומד מעבר לגדר בשען על האופניים שלו. בשמחה רבה סיפר לי שראה את נשותינו במחנה-השבויים והוא אף מסר דרישות-שלום מאתנו. לפי שעה, לדבריו, הכל בסדר. הוא נסע לשם בכונת משום שידע שאני חרד לגורלם של בני משפחתי. התרשמתי מדבריו שאף הוא לא התייחס בשוויון-נפש למתארגע בסלונים. את היחס הזה הוא העניק גם ליתר העובדים שאיתם עמד בקשרים הדוקים. בהיפרדי ממנו הוא הוסיף שאשתי חלתה בטיפוס ומאושפות בבית-החולים הקטן שבמחנה. הוא הרגיע אותי והבטיח שדואגים לה שם. המחנה כולו היה מוכת כינקת והמגיפה משתוללת בהפילה קורבנות רבים. תודיתי לוויטמן מכל לב וחזרתי בלב שקט יותר לדירתי שבגיטו. לאחר מיספר ימים תור הגיטו „לתיקנו“. נשארו בו מיספר בתים שלמים ובתוכם גרו כ-450—500 נפשות. בהיותנו צפופים בתוך החדרים ניכרו בנו סימני הניזון, ציפינו לאקציה הבאה.

אולם לא חסרו לנו בינתיים דברים שהפיגו את השממון. והיו אלה אירועים ביום ובלילה. באחד הימים פרץ לתוך הגיטו פקיד נאצי בכיר מ„המינהל האזרחי“ בחיפשויו אחר בלונדינית יפה. שיכור היה האיש. באקדח שלוף הוא חיפש את הבלונדינית היפהפיה, שלדבריו איננה יהודיה, ציגיה תכולות ושערה בלונדי. היתה כזו בינינו שעל אף מראה הארי פחדה להימצא בתחום-הארי שמעבר לגיטו. לבסוף חדר הפקיד תשיכור לתדרה של הבלונדינית ובאימתי אקדה שלוף אנס אותה. כשניסה לאחר תאונס לרצחה הצליחה לקפוץ מהחלון ולברוח. החל מצוד שני בתחום הגיטו. האשה, טולת שמה, הצליחה להסתתר אי-שם. בקרשי רב הרגיעו את איש-הנפסאפו, בהבטיחם לו שלא יספר דבר וחצי דבר על אשר אירע. שוב יצאנו לעבודה מעבר לתחום הגיטו והמשכנו לשמור על קשרינו עם התושבים תארים שהתבססו בעיקרם על סחר חליפין. בינתיים שיחררו את העובדים היהודים ממחנה השבויים הסובייטיים ונשותינו חזרו לתחום הגיטו.

בבית-המלאכה נשארו חמישה אנשים בלבד. שלישת האחים גרונובסקי, גיסי ואני. מורגש היה מחסור במיכלי חמצן ומשום כך תיגברנו את ייצורם של מצתים לויאנדארמים ולעובדי „המינהל האזרחי“. בנוסף לכך ייצרנו חלקי מתכת למכנה-עץ גדול שעובד בידיים על-ידי בעלי-מלאכה יהודים.

בעיר סלונים תוקמה יחידה שנקראה „מחלקת הבנייה“ ובראשה עמד המהנדס

ואלשטיין והוא גם שפיקח על העבודה. בית-המלאכה שלנו היה למעשה כפוף ליחידה זו. באורח קבץ ביקר בבית-המלאכה שלנו סטאניסלאב בובנובסקי, אתו תיכננו את פרטי הבריחה מהגינו אל מכרנו המשותף שגר בחווה לא הרחק מהעיר. התוכנית כבר קרמה עור וגידים, עד שהגיע ה-18 בדצמבר 1942. באותו יום בשעה מוקדמת בבוקר הוקף הגינו. יום לפני-כן היינו עם אשתי, גיסי, גיסי ונעם הילדים בבית-המלאכה, שנמצאו מחוץ לתחום הגינו, באזור הארי. גיסי נאריציה אופנהיים חשה בריח של סכנה וסירבה לחזור לגינו עם ילדה. היא פחדה. היא החלה לשכנע אותנו שנישאר גם אנו. בסופו של דבר נשארה בתנו אתה, אזכור בבחירות את הרגע שבו החזקתי את בתי לחוצה אל חזי והיא מבקשת שלא נשאיר אותה ושהיא רוצה להיות אתנו. שעה ארוכה ניסיתי להרגיעה בדברי נועם ובדברי מתיקה כדי שתסכים להישאר עם גיסי. היה זה משנה שלא שעיתי במידה מספקת לבקשותיה של ילדתי ובלב קשה נפרדנו ממנה. משוכנעים היינו שאם יקרה משהו בגינו הרי ניספה קדם לבתנו שנשארה בתחום הארי. גם השליתי את עצמי שאין היא נראית כילדה יהודית.

אולם הגורל פקד אחרת. את הגינו הקיפו ב-5 בבוקר. ב-6 פרצו לתוכו הוואנדארמים ואנשי-הגסטאפו. שמענו את הקריאה המוכרת מהאקציות הקודמות: „יהודים החוצה!” משוכנע הייתי שנסיון לצאת עכשיו מן הגינו מיותר מוות בטוח. בעליית-הגג היתה ערימה גדולה של רעפיעץ. בדממה היה לי שמסחור טוב יהיה מתחת לערימה זו, ושם אף נמצאו נשותינו, שלי ושל בנק. לבסוף מצאתי מסחור שהוכן בזמנו עלי ידי אחת משכנותינו, אשה שאיבדה את כל בני משפחתה באקציות הקודמות ומתוך יאוש יצאה החוצה. המתבוא היה מאחורי קיר גוסף במבוא הבית, מקום צר באורך 2 מטרים וברוחב מטר אחד וסלא גרוטאות. הכניסה היתה מוסווית עלי ידי לוח נייד אחד שהיה מותאם לקיר. למחבוא זה נכנסנו שבע נפשות: צסיה ובנק ארקוט, מוטק אופנהיים, טייבל גרובובסקי, פניה צירינסקה, אשתי ואני.

ישבנו בדממה מוחלטת מתוך ציפיה לבאות. בינתיים ראינו דרך סדקי המחבוא את המתרחש בגינו. בשעות שלאחר-הצהריים ערך מנהל הגינו, אוקראינסקי, ביקור בכל הבתים ובקול רם הודיע בשמו של „המינהל האזרחי” שתאקציה הרשלמה ואלה שנשארו יכולים לצאת ממחבואיהם. היו כאלה שהאמינו לדבריו ויצאו ממקלטיהם. בין היוצאים ראינו מיספר בתורות צעירות במצב עלוב ביותר שהתחננו לכוס-מים, אלא שאנשי הגסטאפו בעטו בהן ודחפו אותן אל ריכוזי הנתפסים על שפת השפלה. לפנות ערב העמיסו אותם על משאיות שהובילו מן העיר, כנראה לגיא-ההריגה.

השעות הראשונות במחבוא עברו עלינו במתח ובעצבנות. לא הרגשנו רעב וצמא. אפילו צסיה, שתלתה והיתה זקוקה לשלושה ליטרים מים ליום, לא חשה בצמא. רק עם רדת החשכה החל הרעב להציק לנו. ואז הבחנו שעל האצטבות היו שקיקי קמח וקטניות.

הלילה ירד על סלונים, חשוך ודומם. בסימטאות הגינו הסתובבו אנשי הגסטאפו במטרה להאזין לקולות אנשים, לבכי תינוק או לתנועות של נחבאים.

ישבנו במבוא הבנוי עץ וכל מה שמתרחש בחוץ הגיע אלינו בבתירות רבה. הרגשנו היתה איומה, ידענו מה צפוי לנו אם נתגלות. כל הלילה ישבנו בדממה מוחלטת ורק עם תנץ השחר, לאחר שנוכחנו שאין שוטרים לידנו, העזנו לצאת ולהביא מים. כדי להגיע לבור המים צריכים היינו לחצות את מבוא הבית, שלוחותיו חרוק, ולאחר מכן לעבור פרוזדור שהוביל למטבח. אלא שהתברר כי הכניסה למטבח חסומה בגרוטאות. לקחתי על עצמי לצאת להביא מים. במבוא מצאנו נד ששימש בלילה כעבים, לקחתי אותו והתקדמתי אס"א אל המטבח, סנטימטר אחד סנטימטר, כשאני משתדל לא להקים רעש — אך ללא הצלחה יתרה, בשל העצבים המתוחים. תוך מאמץ רב הגעתי למטבח. לא הספקתי למלא את הכד עד הציו והנה נשמעו יריות. במהירות נדחפתי חזרה למבוא. בדרכי מצאתי הפץ יקר ביותר: כוס. כך יכולנו לחלק בינינו את המים. אך אז התברר לנו שכמות המים שהבאתי היתה זעומה ביותר, אך לפחות שברנו בינתיים את צמאוננו.

בבוקר שוב פקדו את הגיטו אנשי הגסטאפו והמיליציה וחזלו לרוקן את בתי היהודים מרהיטים ומכל אשר בהם. קבוצה אחרת של אנשי גסטאפו ערכה מצוד על היהודים. ביניהם היה נער בן 15, בנו של סצנר, מעובדי „המינהל האזרחי“. נער זה השתייך ל„היטלר יוגננד“ והצטיין בסאדיזם. אחר כך הסתבר שכאן היתה סמונה טראגדיה אנושית. עליפי עדות אביו, אלפרד סצנר, בפני בית הדין הצבאי בשנת 1947 נוסתבר שבשנת 1927 נשא לאשה את סרגוס זוננפלד, יהודיה למחצה, שבשל חוקי הגזע נאלץ להתגרש ממנה. מאשה זו נולד להם הבן וולף, זה הנער צייד היהודים, שהוא עצמו ממוצא יהודי!

קפואים ומכורבלים ישבנו במחבוא בציפה ללילה, לתרפיית העצבים המרופטים והשרירים הקפואים, ובעיקר להרוות את הצמאון הנורא. חנה הבחנו שהגרמנים מתחילים להוציא את הרהיטים מהבית בו התחבאנו. לפתע חשנו במים רבים שיורדים עלינו מן התקרה. הסתבר, כי בעליית הגג היתה גיגית מלאה מים שעמדה בדיוק מעל המחבוא. גרמני אחד שחמד את הגיגית לא התעצל והפך אותה על פניה והמים הציפו את עליית הגג וחדרו דרך תקרת העץ. המעשה היה מפתיע ביותר, אולם אף אחד לא הוציא תגה מפיו. זרמי המים המשיכו לרדת עלינו עוד שעה ארוכה, כשאנו מתכורבלים בתוך עצמנו בהרגשה גרועה ביותר. חרדנו שסא איש הגסטאפו יבחין שהמים נעלמים למקום אחר, וילך לראות ולפשפש; אך הסתבר שהיה זה פחד שווא. אנשי הגסטאפו היו טורדים במעשי הביזה ולא התעניינו בתיעלמות המים.

הלילה הגיע, רשוב פוסעים משמרות ברחובות הזוממים בגיטו. שוב יצאתי להביא מים, והפעם הבאתי אתי כד מלא. לפייבל גרונובסקי היתה חפיות סאכארין, עירבבנו קטח במים ובטבליות סאכארין אחדות ואת הבליל הזה גמענו לשבור את רעבוננו. אלא שהמצב הלך והחמיר. יציאה מהמחבוא בלתי אפשרית, משום שהגיטו מוקף מכל עבריו, אך ידענו כי אחרי שיגמרו את מעשי הגול, יבואו אחריהם תושבי העיר הארים לקחת את חלקם, אבל אז הם עלולים לגלות אותנו. מעשי השוד נמשכו עד חג המולד. חלפו חמש יממות מאז נכנסנו למחבוא ואנו עדיין מצפים לנס. במשך היום התנהנו יושבי המחבוא בשפיות הרעת, אולם

עם רדת הלילה פקדו אותנו החזיות וחלומות הזוועה. בחוץ השתולל הכפור. ירד שלג וכל זה חדר מבעד ללוחות הדקים של מחבואנו. רגלינו קפאו ועל חליצת הנעליים לא העזנו לחשוב, מחשש שלא נוכל לשוב ולבעול אותן מחדש, בשל הבצקת ברגליים. במשך כל אותן חמש יממות חשבנו והעמקנו לחשוב — מה לעשות? ברור היה לנו שצריך לעזוב את המקום מוקדם ככל האפשר. הגענו למסקנה שעלינו להסתלק ולמצוא מחבוא אצל מכרים לא־יהודים בכפרים שבסביבה.

כפי שסיפרתי גבל הגיטו מצדו האחד בנהר שצ'רית בדרך לרחוב מוסטובה, מעל לנהר נמתח גשר־עץ ארוך. משני צדיו האחרים גבל הגיטו בשטחי המינסרות. הגדר שהקיפה את הגיטו היתה גבוהה וסבוכה. דרך רחוב מוסטובה, ששימש עורק תחבורה ראשי לבאראנביצ'י, זרמו מאות רבות של משאיות וכלי־רכב של הצבא הגרמני. המחבוא שלנו נמצא בקרבת־מקום לגשר־העץ. כדי להגיע לדירתם של מכרינו הפולנים צריך היה לעבור את הגשר ברחוב מוסטובה. ההכרח לעבור בקטע זה של הדרך הפיל עלינו פחד רב ובלם את היוזמה, אף שידענו כי גגור עלינו לעזוב את מחבואנו מוקדם ככל האפשר.

בתקופת תג־המולד חלה הפסקה בהוצאת הביות מבתי היהודים, ומשום כך נראו אך מעט זאנדארמים בגיטו. ידענו היטב שיציאה מאחרת ממחבואנו יש בה הסתכנות־יתר, כי גם כוחותינו הולכים וכלים, זיפי וקנינו צמחו פרע ומראנו נעשה יתודי יותר. ברשותנו היה סכין־גילוח ומראה קטנטנת. בנק גישה להתגלח בתחניקו את סכין ה־"גילט" בין אצבעותיו. התוצאה היתה עלובה מאוד, כי הגילוח דמה יותר לפשיטת־עור.

ב־30 בדצמבר 1942 הגיע הרגע הקריטי. בשעות הבוקר המוקדמות שמענו צעדים של אנשים שחדרו לכיתנו. מהוך השיחות ביניהם התברר שאלה דיירים חדשים שבאו לכדוק את הרירה וכי הם עומדים לעקר הנת למחרת היום. לפני שעזבו את הבית, ראינו ושמענו אותם מתפזרים בכל הבית, להפשׁ „אברחמים", כלשונת של אשה אחת. למזלנו לא הבחינו במחבוא שלנו, אך אנחנו — נשפחנו כמעט פרוח מרוב חרדה. ברור היה לנו שעוד הלילה אנחנו חייבים לעזוב את המקום. ולא — מחר יהיה מאוחר. אולם לאן ללכת?

החלו שיקולים קדחתניים. המראה של כולנו היה נורא: מלוכלכים ותשושים מרעב ומצמא. אם לזוסיף לכך את אחת־עשרה יממות השהיה במחבוא הרי כושר התנועה שלנו היה מוגבל ביותר. ההליכה בעיר בשעות החושך מחייבת זהירות מירבית, כדי לא לעורר תשומת־לב. לאחר התייצצות ארוכה החלטנו שכל אחד ילך אל מכריו מבין התושבים הפולנים או הבילורוסים שאפשר לתת בהם אָמון כלשהו. במצבנו הנואש לא היתה ברירה אחרת. מסרנו זה לזה כתובות ושמות של מכרינו כדי שנוכל למצוא אחד את השני.

עם הדמדומים פתחנו את לוח הכניסה למחבואנו ונכנסנו לדירה. חיכינו עד שהחשיך מעט ולאחר־מכן יצאנו, שלוש קבוצות נפרדות, מתחום הגיטו לשעבר שהיה ריק מאדם. וכאן החלה פרשת חיים חדשה רבת תלאות גם היא. המתברר שהיינו כנראה היהודים האחרונים שעזבו את סלונים, עיר ואם בישראל.

מפולנית: א. ברקם (עין־חורש)

IN THIS ISSUE

With the appearance of *Yalkut Moreshet* No. 39 we submit to our readers a list of contents of all that appeared since publication began on December 1963. • During seventeen successive years of appearance, original and documentary material appeared in the *Yalkut*. We published studies, essays and research treatise that were written by famous writers, historians and intellectuals who dealt with the history of our people during World War II, and also those who fought against the Nazi enemy or who were imprisoned in the Ghettos and in Concentration Camps and dispersed throughout vast areas of the U.S.S.R. • We hope that this publication and its various sections will help anyone who seeks material on this period and is interested in studying it from trustworthy sources, in order to deepen knowledge and understanding.

Sources and Evidence

Chaim Yabih, who served as the first representative of the State of Israel in Germany, when he was the head of the Palestine Jewry's mission to the Jewish survivors within the framework of UNRRA's activities (1945), wrote immediately upon completion of this mission a detailed review on D.P. camps in this country. Those camps were one of the most important factors in the struggle for rescue and immigration in the Zionist effort to establish the Jewish State. This document was written up and was presented as a genuine document after the events of those days.

During the war Joseph (Izeta) Holtz (born in Kalish, Poland) fled with his family to the town of Slonim. In his memories and testimony, a part of which we publish here, the writer describes the fate of the Jews of Slonim from the first day of the German occupation until the final liquidation of the Ghetto. After the war the Holtz family immigrated to Israel. Joseph died in 1975. His manuscript was submitted by his widow, Gutta, to the "Moreshet" Archives.

Articles

Chaim Shatzker, a senior lecturer at the Hebrew University in Jerusalem, examines in his essay, resulting from his researches, the cooperation between the Jewish Youth Movement and the Hechalutz Organization in Nazi Germany.